

भारतातील अन्नधान्य उत्पन्नाचा अभ्यास

डॉ. कैलास जाधव¹, शेख सानिया जुनेद²

¹प्राध्यापक,

²संशोधक विद्यार्थी,

संगमनेर नगरपालिका आर्ट. डी. जे. मालपाणी कॉमर्स. बी. एन. सारडा सायन्स कॉलेज संगमनेर

Corresponding Author: डॉ. कैलास जाधव

DOI - 10.5281/zenodo.15093302

प्रस्तावना:

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. देशाच्या एकूण बाकी पैकी महत्त्वाचा वाटा शेती क्षेत्राकडून येतो. अन्नधान्य उत्पादन हे देशातील अन्न सुरक्षेसाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे. या पेपरमध्ये भारतातील अन्नधान्य उत्पादनाचा आढावा घेतला आहे.

भारत हा कृषिप्रधान देश असून येथील अर्थव्यवस्थेचा मुख्य आधार शेती आहे अन्नधान्य उत्पादन हा भारतीय शेतीचा महत्त्वाचा भाग आहे. तांदूळ, गहू, ज्वारी, बाजरी, मका, डाळी, कडधान्य आणि तेलबिया ही एकूण अन्नधान्य आहेत. ही देशातील अन्नसुरक्षेचा पाया आहेत. भारत जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचा अन्नधान्य उत्पादक देश असून त्याचा मोठा वाटा जागतिक अन्नधान्य व्यापारात आहे. भारतातील अन्नधान्य क्षेत्र केवळ देशातील अन्नसुरक्षा आणि आर्थिक स्थैर्यासाठी महत्त्वाचे नाही तर ते ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी, रोजगार निर्मितीसाठी आणि कृषी क्षेत्राशी संबंधित उद्योगांसाठीही महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे अन्नधान्य उत्पादनाच्या अभ्यासामुळे केवळ अन्नसुरक्षेची हमी मिळत नाही तर शाश्वत शेतीच्या दृष्टिकोनातून देशाच्या विकासालाही चालना मिळते. येथील शेती ही केवळ देशातील अन्नसुरक्षा पुरवण्याचे कार्य करत नाही तर ती देशाच्या एकूण विकासामध्ये महत्त्वाचा वाटा उचलते. भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचा मोठा हिस्सा असून लोकसंख्येच्या मोठ्या भारताचे जीवनमान शेतीवर आधारित आहे. या

क्षेत्रामध्ये अन्नधान्य उत्पादन हा कणा आहे. कारण तो केवळ अन्नाची गरज पूर्ण करतोच परंतु ग्रामीण रोजगार निर्मितीसाठी महत्त्वाचा ठरतो.

अन्नधान्य उत्पादनाच्या अभ्यासातून या घटकांचे सखोल विश्लेषण करून त्यांच्या प्रभावाचा आनंद घेता येतो. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब सुरक्षित बियाणे, पाणी व्यवस्थापन लौकिक शेती यांसारख्या उपाययोजनाचा उपयोग करून अन्नधान्य वाढवण्यासाठी देशात विविध प्रयत्न केले जात आहेत.

शाश्वत शेती अन्नसुरक्षेचा पाया निर्माण करण्यासाठी अन्नधान्य उत्पादनाची धोरणे आखणे शेतकऱ्यांचे सबलीकरण करणे आणि जागतिक बाजारपेठेत भारताची ओळख आर्थिक आधुनिक करणे गरजेचे आहे. या अभ्यासातून केवळ उत्पादनाची पातळी सुधारणा येईल असे नाही तर शेती क्षेत्राच्या एकूण विकासाला चालना मिळेल आणि भारताच्या प्रगतीला हातभार लागेल

उद्दिष्टे:

1. भारतीय अन्नधान्य उत्पादनाचे सध्याचे स्वरूप आणि आव्हाने समजून घेणे.
2. शेतकऱ्यांच्या अडचणी विशेषतः लहान व अव्यय शेतकऱ्यांच्या समस्यांचा अभ्यास करणे.
3. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून उत्पादन वाढीचे उपाय शोधणे.

4. हवामान बदलाचा अन्नधान्य उत्पादनावर होणारा परिणाम तपासणे.
5. अन्नसुरक्षा आणि शाश्वत शेतीसाठी उपयुक्त धोरणाची मांडणी करणे.
6. भारतातील अन्नधान्य उत्पादनाचा आकडेवारीच्या आधारे अभ्यास करणे.
7. अन्नधान्य उत्पादनावर परिणाम करणारे घटक ओळखणे.
8. उत्पादन वाढीसाठी उपाययोजना सुचवणे.
9. अन्नधान्य उत्पादनाच्या अभ्यासाचा उद्देश म्हणजे उत्पादनाच्या बदलत्या पद्धती आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर होय.

पद्धतशीर अभ्यास :

1. **आकडेवारी आधार:** सरकारी अहवाल (बसे की कृषी मंत्रालय डेटा) पॅक अँड अॅग्रीकल्चर, ऑर्गनायझेशन (इ Ao) आणि इतर विश्वासाह स्रोतांचा अभ्यास केला.
2. **ग्राफिक्स प्रेझेंटेशन:** उत्पादनाचे क्षेत्रातील हाय पिकानुसार वर्धनाचा वेग दाखवणारे ग्राफ तयार करण्यात आले.
3. **समस्या आणि उपाय:** विविध तज्ञांच्या अभ्यास संदर्भ घेतला.

अन्नधान्य उत्पादनाची सद्यस्थिती : (2020-2023)

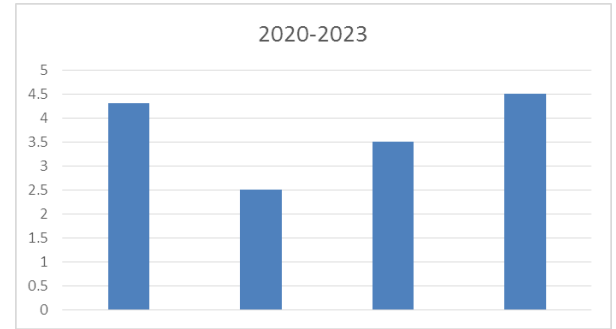
अहवालाची पिके आणि उत्पादन (मेट्रिक टन)

- गहू: 111.2 दशलक्ष टन
- तांदूळ : 129.5 दशलक्ष टन
- मका: 33.6 दशलक्ष टन
- डाळी: 27.3 दशलक्ष टन

उत्पादनातील वाढ (ग्राफ सह):

गेल्या दशकातील वाढ (2010-2023)

टक्केवारी उत्पादकता वाढ/घट दाखवणारा रेखांकन (line graph) (2020-2023)

उत्पादनातील वाढ

प्रमुख आव्हाने:

1. हवामान बदलामुळे उत्पादनावर होणारा परिणाम.
2. पाण्याची टंचाई.
3. जमीन धूप आणि जमिनीची गुणवत्ता.
4. तंत्रज्ञानाचा अपुरा वापर.

उत्पादन वाढीसाठी उपाय:

1. प्रगत कृषी तंत्रज्ञानाचा स्वीकार.
2. सिंचन सुविधा सुधारणा.
3. शाश्वत शेती धोरणांचा अवलंब.
4. जैविक खताचा वापर वाढवणे.

भारतातील अन्नधान्य लागवडीखाली क्षेत्रातील बदल:

भारतातील अन्नधान्य लागवडीखालील क्षेत्रामध्ये गेल्या काही दशकांमध्ये विविध कारणामुळे बदल झाले आहेत. हे बदल हवामान, पिकांच्या मागणी, शाश्वत शेतीच्या पद्धती आणि तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे झाले आहेत. खाली या संदर्भातील एक तपशीलवार अभ्यास दिला आहे.

अन्नधान्य लागवडीखालील क्षेत्रातील उपाय:

1) ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:

स्वातंत्र्यानंतर हरितक्रांतीच्या आगमनाने भारतात अन्नधान्य उत्पादनाचा मोठा टप्पा गाठला

त्यानंतर लागवडीखालील क्षेत्रात बदल थकत गेले. 1950-51 मध्ये भारतात एकूण शेती योग्य क्षेत्र सुमारे 131 दशलक्ष हेक्टर होते. 2020 - 21 मध्ये हे क्षेत्र 140 दशलक्ष हेक्टर पर्यंत पोहोचले.

2) पिकानुसार लागवडीखालील क्षेत्रातील बदल (2010 - 2023):

तांदूळ:

2010: 42.5 दशलक्ष हेक्टर

2023: 44.5 दशलक्ष हेक्टर

वाढ: पाणीटंचाई असतानाही मागणीमुळे क्षेत्र वाढले.

गहू:

2010: 28.5 दशलक्ष हेक्टर

2023: 30.5 दशलक्ष हेक्टर

वाढ: थंड हवामान असलेल्या भागात क्षेत्र वाढले.

डाळी:

2010: 8.5 दशलक्ष हेक्टर

वाढ: पशुखाद्य आणि उद्योगासाठी लागवड.

3) महत्त्वाचे घटक: क्षेत्र बदलण्याची कारणे.

1. **हवामान बदल:** तापमान वाढ आणि अमर्यादित पावसामुळे काही पिकांचे क्षेत्र कमी झाले.
2. **पाणीटंचाई:** ज्या भागात सिंचनाची सोय आहे. तिथेच पाण्याची जास्त गरज असणारी पिके घेतली जातात.
3. **तंत्रज्ञानाचा वापर:** आधुनिक यंत्रणा आणि शेती पद्धतीमुळे उत्पादकता वाढली. परंतु काही क्षेत्रात याचा प्रभाव कमी राहिला.

4. **शहरीकरण:** शेती योग्य जमीन नागरी करण्यासाठी वापरली गेली. त्यामुळे लागवडीखालील एकूण क्षेत्र कमी झाले.

4) क्षेत्र बदलाचे परिणाम:

1. **अन्नसुरक्षा:** काही पिकांचे उत्पादन वाढल्यामुळे अन्नसुरक्षित सुधारणा झाली आहे.
2. **जमिनीची धूप:** शेतीचे पद्धतशीर व्यवस्थापन नसल्याने जमिनीची गुणवत्ता बसवली आहे.
3. **शाश्वतता :** काही भागांत शाश्वत शेतीच्या पद्धती स्वीकृत झाल्या आहे

निष्कर्ष:

भारतात अन्नधान्य लागवडी खालील क्षेत्रात काहीसे स्थैर्य आहे. परंतु पिकांच्या प्रकारात मोठे बदल झाले आहेत. तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर शाश्वत शेती आणि जलसंधारण यावर लक्ष केंद्रित केल्यास उत्पादन क्षमता अधिक सुधारता येईल.

भारताच्या अन्नधान्य उत्पादनात गेल्या दशकात लक्षणीय प्रगती झाली आहे. मात्र उत्पादन क्षमता वाढवण्यासाठी धोरणात्मक पावले उचलावी लागतील. यामध्ये तंत्रज्ञानाचा आर्थिक वापर संसाधनाची कार्यक्षमता आणि शास्त्र शेतीचे प्राधान्य येणे आवश्यक आहे.